

EULIMENE

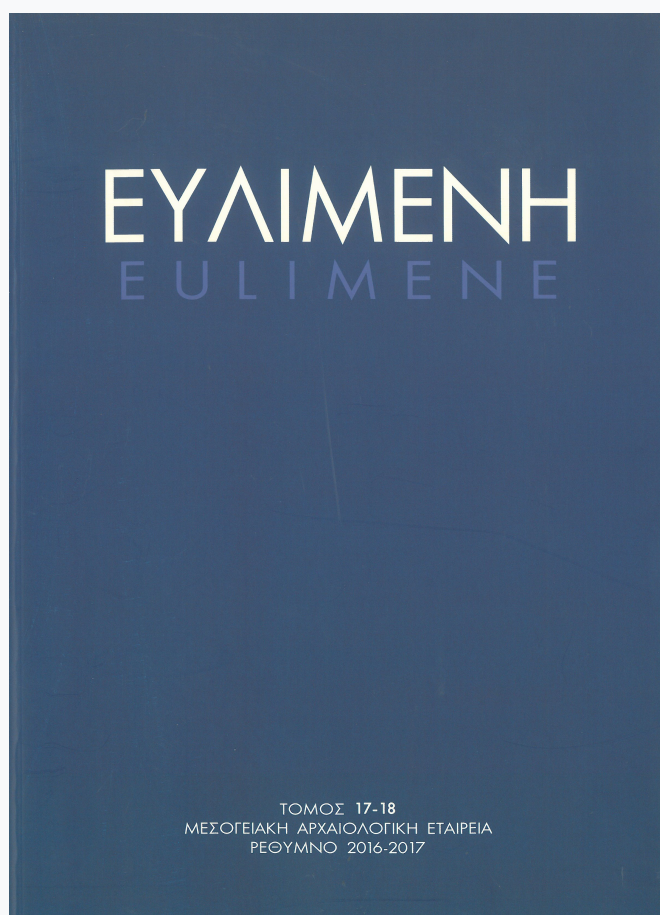

Vol 17 (2016)

EULIMENE 17-18 (2016-2017)

Μαρμάρινη κεφαλή από τη Φαλάσαρνα

Ιωάννης Φραγκάκης

doi: [10.12681/eul.32820](https://doi.org/10.12681/eul.32820)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 17-18
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2016-2017

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Γεωργία Παπαρηγορίου (Ρόδος)

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Maria Achiola (Rhodes)
Georgia Papagrigoriou (Rhodes)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2016-2017
EULIMENE

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδης (Αθήνα)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@rhodes.aegean.gr.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132

(stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@rhodes.aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR

85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 17-18 (2016-2017)

List of Contents
EULIMENE 17-18 (2016-2017)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	vi
Μαρία Πατεράκη , Ομάδα ειδωλίων από το Σπήλαιο του Μελιδονίου	1
Ιωάννης Φραγκάκης , Μαρμάρινη κεφαλή από τη Φαλάσαρνα	17
Stella Drougou , The lantern (<i>lychnouchos</i>) of Vergina-Aegae	33
Ευαγγελία Δήμα και Ελένη Τσακανικά , Θεατρικά προσώπεια από τη Ρόδο ως πλαστικός διάκοσμος σε χρηστική κεραμική — I	45
Elizabeth Angelicoussis , The Lansdowne legacy: A puteal in the Michael C. Carlos Museum, Atlanta	87
Κατερίνα Βουλγαράκη , Το νεκρομαντείο του Αχέροντα. Παλαιές ταυτίσεις, πρόσφατες θεωρίες, νέες ερμηνείες.....	99
Παρουσίαση Συνεδρίου / Conference Review	
Religion and Cult in the Dodecanese during the first millennium BC –International Conference, University of the Aegean, Rhodes, 18-21 October 2018 (Juliane Zachhuber and Nicholas Salmon)	141

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Μαρία Πατεράκη, Ομάδα ειδωλίων από το Σπήλαιο του Μελιδονίου, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 1-16.

A group of figurines from the Melidoni Cave. In this paper a group of five clay figurines from Melidoni Cave, at Rethymno, Crete, is examined. The earliest example is a male figurine (figurine 1) that can be dated in MMIII/LMIA period. Three figurines (figurines 2, 3 and 4) are dated to the Subminoan period. Figurine 2 belongs to the type of the goddess with the raised hands, but because of the find-spot it must be considered as a dedication and not as a cult idol. Figurines 3 and 4 belong to the type of the figurines that bear both arms at the flanks of the body. The type was considered to be an eighth century B.C. loan from the Eastern iconography, but this view must be reconsidered. Figurine 5 is preserved in a fragmentary condition and shows a standing woman that reproduces the pudency gesture. It is dated to the Protogeometric period.

With respect to the information drawn from this group of figurines concerning the nature of the worshipped deity or deities, it seems that the female figurines were dedicated by women to a female fertility deity. The existence of the phallus-like stalactite in the Raulin Hall, where all the figurines were found, might indicate a male deity. In that case one might assume that both male and female deities were worshipped, for instance, the well-known couple of Aphrodite and Hermes from the sanctuary of Symi Viannou.

Ιωάννης Φραγκάκης, Μαρμάρινη κεφαλή από τη Φαλάσαρνα, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 17-32.

Marble head from Phalasarna. A female marble head found in Phalasarna was a high-quality work of sculpture and seems to be part of a large funerary monument. Compared to other sculptures of the fifth and fourth centuries B.C. we can assume that it was the work of a sculptor from Athens, who most likely immigrated and worked in west Crete. Because of the resemblance of its characteristic details to fourth century B.C. sculptures, we can assume that this marble head can also be dated to c. 370-350 B.C.

Stella Drougou, The lantern (*lychnouchos*) of Vergina-Aegae, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 33-44.

Ο λυχνούχος από τις Αιγές-Βεργίνα. Στη μικρή αυτή μελέτη παρουσιάζεται ο χάλκινος λυχνούχος από τον μεγάλο Μακεδονικό Τάφο II (του Φιλίππου Β΄) στις Αιγές-Βεργίνα. Όλα τα γνωστά παραδείγματα (από τη Μακεδονία και την Θεσσαλία, κατασκευασμένα από μέταλλο ή πηλό) χρονολογούνται στον τέταρτο αι. π.Χ. και χρησιμοποιούν ως ταφικά κτερίσματα. Τα δύο σωζόμενα χάλκινα παραδείγματα του ξεχωριστού αυτού σκεύους, κυρίως αυτό της Βεργίνας με την ξεχωριστή διακόσμηση του, αποδίδουν τα κύρια χαρακτηριστικά της τέχνης της μεταλλουργίας στην αρχαία Μακεδονία κατά τον τέταρτο αι. π.Χ.

Ευαγγελία Δήμα και Ελένη Τσακανίκα, Θεατρικά προσωπεία από τη Ρόδο ως πλαστικός διάκοσμος σε χρηστική κεραμική — I, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 45-86.

Theatrical masks from Rhodes as a plastic decoration in utilitarian pottery. Rescue excavations in the city of Rhodes during the last decades have brought to light numerous theatrical masks, which were used as relief decoration on pottery, specifically on the high pedestals and the supports of the Hellenistic braziers. This paper focuses on 74 terracotta theatrical masks and a mould. They can be divided in two groups based on their typology: (a) characteristic figures of the New Comedy and (b) Dionysian context (Dionysus, Pan, Silenes and Satyrs). Portable braziers were common cooking vessels, of which the manufacture has been dated from the second to the end of the first century B.C. Despite their wide distribution from Asia Minor and the islands of the Aegean Sea to Egypt, and from Syro-Palestine to South Italy and Sicily, scholars assume that their origin is from the islands of the Aegean Sea.

Elizabeth Angelicoussis, The Lansdowne legacy: A puteal in the Michael C. Carlos Museum, Atlanta, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 87-98.

Η κληρονομιά του Lansdowne: Ένα πηγαδόστομα στο μουσείο Michael C. Carlos στην Ατλάντα. Τον 17^ο και 18^ο αιώνα παρατηρείται μία ιδιαίτερη προτίμηση για τα αρχαία μάρμαρα στη Μεγάλη Βρετανία. Ανάμεσα στους μεγάλους συλλέκτες έργων της αρχαιότητας, που κατάφεραν να συγκεντρώσουν στη συλλογή τους υψηλής ποιότητας γλυπτά, βρισκόταν και ο Marquess of Lansdowne, ο οποίος δημιούργησε μία τεράστια συλλογή εντυπωσιακών έργων από τον αρχαίο κόσμο. Η συλλογή δημοπρατήθηκε και διασκορπίστηκε από το 1930 και μετά, με αποτέλεσμα ορισμένα από τα έργα αυτά να καταλήξουν σε συλλογές της Αμερικής. Ένα σπάνιο πηγαδόστομα εξαιρετικής τεχνοτροπίας, που το 2006 αποκτήθηκε από το μουσείο Michael C. Carlos, αποτελεί το αντικείμενο μελέτης στο παρόν άρθρο. Αρχικά παρουσιάζεται η πορεία του έργου μέχρι την κατάληξή του στη συλλογή του μουσείου του Michael C. Carlos. Ακολουθεί ενδελεχής παρουσίαση του έργου με λεπτομερή περιγραφή της διονυσιακής σκηνής που το κοσμεί και ανάλυση των συμβολισμών της.

Κατερίνα Βουλγαράκη, Το νεκρομαντείο του Αχέροντα. Παλαιές ταυτίσεις, πρόσφατες θεωρίες, νέες ερμηνείες. *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 99-140.

The Acheron Necromanteion: old identifications, recent theories, new interpretations. The present study re-examines the evidence concerning the use of the complex, which was excavated by Sotirios Dakaris on the hill of Mesopotamon in ancient Thesprotia and was identified with the Acheron Necromanteion. The complex was built in the end of the fourth and the beginning of the third century B.C., and consisted of a central three-aisled building with massive stone walls containing a main room and auxiliary chambers, an underground chamber underneath the main room -variously identified to a crypt, a cistern or a cellar-, three annex corridors and a later open courtyard surrounded by rooms. In 1978, the German archaeologist Dietwulf Baatz considered that the site was a fortified residence of a local ruler, also that the central building was a two-storied tower, where six catapults temporarily stood, in the times of the Roman invasion to Epirus (168/167 BC).

However, the architecture, the finds and the stratigraphy has proven that this is untenable. Similarly untenable are various alternative proposals regarding the function of the building, e.g. communal storage building, fortress. Thus, as it is supported by recent geological research, we have maintained the identification of this place with the Necromanteion. Furthermore, a new reconstruction of the ritual actions which were taking place there has been proposed, based on the recent studies which underline the sophisticated architecture of the underground chamber and its unique acoustic characteristics, similar to a modern anechoic chamber, which were certainly relevant to the necessities of the cult of the dead.

ΜΑΡΜΑΡΙΝΗ ΚΕΦΑΛΗ ΑΠΟ ΤΗ ΦΑΛΑΣΑΡΝΑ*

Κατά τη διάρκεια της συστηματικής ανασκαφικής έρευνας υπό την διεύθυνση της αρχαιολόγου Ελπίδας Χατζηδάκη τον Αύγουστο του 2008, βρέθηκε στην περιοχή των αποθηκευτικών χώρων του ανυψωμένου αρχαίου λιμανιού της Φαλάσαρνας¹ ένα μαρμάρινο κεφάλι (με ανασκαφικό αριθμό καταγραφής ΦΑ 681), τμήμα ενός μεγάλου γλυπτού (εικ. 1). Ήταν σωριασμένο στη γωνία τοιχίου καταπλακωμένο με λίθους και θαλάσσιες αποθέσεις, ενώ δύο παχιές ρίζες συγκρατούσαν τις παρειές του, αφήνοντας το αποτύπωμά τους (εικ. 2). Ως προς τις διαστάσεις, έχει σωζόμενο μήκος 21,5 εκ., ύψος 25,5 εκ. και πάχος 16 εκ.

Ο τόπος ανεύρεσης δηλώνει ότι το αρχικό γλυπτό προερχόταν από την ευρύτερη περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου της Φαλάσαρνας. Η διάβρωση και οι φθορές της επιφάνειας του κεφαλιού, μαρτυρούν μακροχρόνια παραμονή στην ύπαιθρο, καθώς και βίαιη απόσπαση από το αρχικό γλυπτικό σύνολο. Εκτός από τις φυσιολογικές φθορές παρατηρούνται και άλλες σημαντικές απολεπίσεις στο μέσο της αριστερής παρειάς, στο πηγούνι, στη μύτη, στο διάστημα μεταξύ του ζυγωματικού τόξου και του δεξιού οφθαλμού και λιγότερο στο αυτί. Η απόκρουση στην πίσω πλευρά του λαιμού είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ρωγμών σε ακτινοειδή διάταξη. Ενδέχεται οι παραπάνω απολεπίσεις να προκλήθηκαν κατά την αρχαιότητα από βίαια κτυπήματα αιχμηρού αντικειμένου, ίσως αξίνας, ή από την πτώση του κατά την διάρκεια των ισχυρών σεισμών του 66 μ.Χ. και 365 μ.Χ.² Το κεφάλι παρασύρθηκε από τα παλιρροϊκά κύματα που ακολούθησαν τις σεισμικές δονήσεις και κατέληξε στις επιχώσεις των αποθηκών του λιμανιού πλησίον του αρχαίου

---

* Θερμές ευχαριστίες στην κ. Π. Πατερομιχελάκη για την συντήρηση του έργου και την λήψη των φωτογραφιών. Στην παρούσα μελέτη συνέβαλλαν με παρατηρήσεις οι αρχαιολόγοι, Β. Μαχαίρα, Ε. Πρωτοπαπαδάκη, Α. Τζανακάκη, Α. Κυριαζοπούλου, Β. Νινιού-Κινδελή, ο καθηγητής Ρ. Moreno, και ο αρχιτέκτων κ. Φ. Τσαγάκης. Ευχαριστώ επίσης την Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη για την άδεια μελέτης των αδημοσίευτων γλυπτών του Μουσείου Χανίων. Υπέρ πάντα άλλων, οφείλω να ευχαριστήσω την Ελπίδα Χατζηδάκη-Mardet για την παραχώρηση του γλυπτού της Φαλάσαρνας για την διαρκή παρακολούθηση της παρούσας μελέτης, όπως και τον Μιχάλη Μιλιδάκη.

¹ Για την αρχαιολογική έρευνα στη Φαλάσαρνα βλ. ειδικότερα, Hadjidaki 1988, 463-479. Frost και Hadjidaki 1990, 513-528. Hadjidaki 1990, 355-361. Stefanakis 2006α. Χατζηδάκη 2013, 127-134. Σήμερα το γλυπτό φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κισάμου.

² Οι σεισμοί του 66 μ.Χ. και του 365 μ.Χ. έχουν αναφερθεί στα κείμενα αρχαίων συγγραφέων και χρονογράφων και έχουν μελετηθεί πολλαπλά από σύγχρονους ερευνητές. Οι θαλάσσιες αποθέσεις του 66 μ.Χ. που ανασκάφηκαν αρχικά στην αρχαία λιμενολεκάνη, εντοπίστηκαν και στην στρωματογραφία άλλων οικοδομημάτων που είχαν καταρρεύσει στην ίδια χρονική περίοδο. Pirazzoli *et al.* 1992, 371-376. Frost 1997, 107-115. Dominey-Howes 1998, 343-352. Stiros και Papageorgiou 2001, 381-397. Stefanakis 2006α. Stefanakis 2006β, 66-72 και Stefanakis 2010, 67-79. Papadopoulos 2011, 52-60.

οινοποιείου, σύμφωνα με την πιθανή ταύτιση των κτισμάτων αυτών που προτείνει η ανασκαφείας.

Διαμόρφωση επίπεδης επιφάνειας σώζεται στην δεξιά πλευρά του κεφαλιού (**εικ. 3**), στο άνω και οπίσθιο μέρος του. Πρόκειται για ένα πολύ μικρό τμήμα ύψους 1,50 εκ. και πάχους 3,50 εκ. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι αποτελεί το τελείωμα του ανωτέρου μέρους του γλυπτού και ενδέχεται να ανήκει στην επιφάνεια βάθους πάνω στην οποία προβαλλόταν η μορφή. Αυτή η λιγοστά σωζόμενη οριζόντια επιφάνεια διαμορφώνεται αινιγματικά σε ελαφρά κεκλιμένο επίπεδο προς την ορατή πλευρά του ανάγλυφου και φαίνεται ότι οφείλεται σε πρόβλημα του αρχικού όγκου του μαρμάρου.³ Η θέση του κεφαλιού σε σχέση με το ελάχιστο σωζόμενο τμήμα της επιφανείας βάθους μας δίνει την δυνατότητα να υποθέσουμε ότι προέρχεται από το ανώτερο τμήμα κάποιου μεγάλου ανάγλυφου έργου.

Επομένως, δεν πρόκειται για έργο ολόγλυφο, αλλά για έκτυπο ανάγλυφο, περίπου φυσικού μεγέθους, όπου η κεφαλή εικονίζεται σε κατατομή. Πρόκειται για επιτύμβιο ανάγλυφο,⁴ το οποίο δύναται να συγκριθεί με δύο άλλα ελληνικά πρωτότυπα έργα που εκτίθενται στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης⁵ (**εικ. 4, 5**). Η τοποθέτηση του αναγλύφου με την επιφάνεια του βάθους σε οριζόντια διάταξη έχει ως αποτέλεσμα την έντονη στροφή της κεφαλής προς τα κάτω, γεγονός που οδηγεί στην ταύτισή του με το άνω τμήμα της στήλης,⁶ στην ανώτατη επιφάνεια της οποίας πρέπει να εδραζόταν το χωριστά εργασμένο αέτωμα. Στην περίπτωση αυτή η ελάχιστο σωζόμενη επιφάνεια με το ελαφρύ κεκλιμένο επίπεδο πιθανόν σχετίζεται με την έδραση του αετώματος. Στην αντίθετη περίπτωση το τμήμα αυτό δεν διαμορφώθηκε από τον ίδιο τον γλύπτη, αλλά πρόκειται για απόκρουση του μαρμάρου κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να παρουσιάζει την λανθασμένη εντύπωση ότι εκτελέστηκε από ανθρώπινο χέρι. Αν θεωρήσουμε σωστή αυτή την υπόθεση –που φαίνεται η πιθανότερη– τότε η θέση του κεφαλιού δεν ήταν απαραίτητα στο άνω μέρος του ανάγλυφου, αλλά πιθανότατα χαμηλότερα. Ίσως η μορφή παρίστατο καθισμένη με στροφή του κεφαλιού προς τα κάτω.

Η κλίση αυτή του κεφαλιού παρατηρείται σε διάφορα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα όπως στην αττική στήλη της Μνησαρέτης (400-375 π.Χ.) σήμερα στο Μουσείο του

³ Το μάρμαρο είναι χονδρόκοκκο, πιθανόν Παριανό ή Ναξιακό, εύθρυπτο και γενικά μέτριας ποιότητας.

⁴ Λιγότερο πιθανή φαίνεται να είναι η υπόθεση ότι πρόκειται για αναθηματικό ανάγλυφο. Beschi 2001, 140, εικ. 5, σημ. 36, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵ Βλ. Richter 1954, 61, αρ. 91, εικ. LXXIV, όπου αναφέρει δύο κεφαλές, ανδρική και γυναικεία. Στην γυναικεία φαίνεται το βάθος επιφανείας του ανάγλυφου και σώζεται ολόκληρο (350-325 π.Χ.). Είναι μάλλον αττικού εργαστηρίου και προέρχονται από το ίδιο επιτύμβιο μνημείο. Στη σελ. 72, αρ. 118, εικ. XCI, η Richter αναφέρει μια άλλη κεφαλή νέου από την Ιαλυσό, όπου η διαμόρφωση της θραύσεως στην δεξιά πλευρά δεικνύει ότι προέρχεται από ανάγλυφο πολύ έξοργο πιθανότατα επιτύμβιο (350 π.Χ.).

⁶ Σε μερικές επιτύμβιες στήλες το επίπεδο της επιφάνειας του βάθους είναι ελάχιστα ψηλότερο από τις εικονιζόμενες μορφές, όπως φαίνεται σε μια αττική στήλη στο Μουσείο του Σικάγου του 330-325 π.Χ. (Vermeulle 1981, 115, αρ. 86) και σε δύο ανάγλυφα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών του 380 π.Χ. (Bieber 1968, 64, εικ. 207, και Lullies 1960, 87-88, αρ. 726, εικ. 202 και 203). Σε άλλες περιπτώσεις η ανθρώπινη μορφή προεξέχει από τις παραστάδες και το γείσο του αετώματος, όπως φαίνεται στη στήλη του Θρασέα και Ευάνδριας στο Μουσείο του Βερολίνου (περί το 350 π.Χ.) (Stewart 1990, α' τόμος, 176 και β' τόμος, εικ. 515. Κοντολέων 1976, 166.). Στο εξεταζόμενο έργο αγνοούμε αν υπήρχαν παραστάδες χωριστά επεξεργασμένες, όπως μια στήλη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Lippold 1950, 229, taf. 81.2), όπου λείπει το χωριστά επεξεργασμένο αέτωμα, υπάρχουν όμως οι δύο συμφυείς με την επίπεδη επιφάνεια του βάθους παραστάδες.

Μονάχου, όπου και οι δύο γυναίκες «κλίνουν την κεφαλήν προς τα κάτω υπό την διάχυτον σκιάν του θανάτου». ⁷ Άλλη στήλη χρονολογούμενη το 380 π.Χ., στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 726), απεικονίζει καθημένη γυναίκα με την θεραπαινίδα της όρθια, όπου «...η θεραπαινίδα κρατεί ανοικτήν πυξίδα, αλλά το βλέμμα της καθημένης μορφής είναι αδιάφορον φερόμενον προς τα κάτω...». ⁸ Παράλληλη κλίση παρατηρείται και σε δύο αττικά παραδείγματα, επίσης στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης. Πρόκειται για την στήλη με αρ. ευρ. 11.100.2 προερχόμενη από την Αττική που χρονολογείται στα 400-375 π.Χ., όπου απεικονίζεται οικογενειακή σκηνή σε κατάσταση θλίψης, ⁹ καθώς και σε θραύσμα γυναικείας μορφής με αρ. ευρ. 48.11.4, από τις Αχαρνές Αττικής που χρονολογείται γύρω στο 400 π.Χ. ¹⁰

Ο τρόπος της κόμμωσης του γλυπτού της Φαλάσαρνας, όπως έχει αποδοθεί περιληπτικά, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται πιθανόν για κεφάλι γυναικείας μορφής, παρόλο που εμπνέεται αρχικά από ανδρικό πρότυπο (εικ. 6). Στη μέση του μετώπου τα μαλλιά χωρίζονται σε δύο ενότητες. Κάθε μία αποτελείται από κυματοειδείς αυλακώσεις κατευθυνόμενες σαν στεφάνι από το μέσο του μετώπου προς τα πίσω μέχρι το ύψος των αυτιών. Στο πίσω μέρος τα μαλλιά σχηματίζονται από ενότητες τριγωνικού σχήματος με κατεύθυνση προς τον αυχένα. Στο ανώτερο μέρος του κεφαλιού τα μαλλιά αποδίδονται περιληπτικά με ανάγλυφες κυματοειδείς γραμμές. Τμήμα των μαλλιών πέφτει ελεύθερο μπροστά από το ορατό αυτί. Το μέτωπο είναι κυρτό και εμφανώς πιεσμένο στα πλάγια με αποτέλεσμα να τονίζει έντονα τα οφρυϊκά τόξα.

Οι οφθαλμοί είναι αμυγδαλωτοί και παρατηρούμε ότι, για λόγους προοπτικής, ο δεξιός οφθαλμός που ήταν λιγότερο ορατός, λαξεύτηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να φαίνεται μικρότερος. Τα βλέφαρα αποδίδονται σε έντονο ανάγλυφο ενώ αξιοπρόσεκτη είναι η τρυφερότητα με την οποία αποδόθηκε το άνω αριστερό. Τα σαρκώδη χείλη είναι σφικτά κλεισμένα με ιδιαίτερα τονισμένο το κάτω χείλος, γεγονός που δεικνύει την έκφραση λύπης. Το πηγούνι είναι ισχυρό και οι παρειές αποδίδονται ευμεγέθεις και καλά λαξευμένες. Στο δεξιό μέρος, κατά μήκος της βρεγματικής χώρας και του μετώπου παρατηρούνται ίχνη από τα εργαλεία του γλύπτη, που έχουν σχήμα μικρών κυκλικών οπών, τα οποία παρέμειναν ακατέργαστα καθώς το τμήμα αυτό ήταν λιγότερο ορατό. Η οπίσθια και μεγάλο τμήμα της δεξιάς πλευράς είναι εντελώς αποκρουσμένες και δεν μπορεί να υπολογιστεί το συνολικό πάχος του βάρους της επιφάνειας της στήλης.

Αισθητική ανάλυση και χρονολόγηση

Η σχεδίαση και η εκτέλεση του κεφαλιού είναι εξαιρετικής ποιότητας. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι έχουν λαξευτεί στην εντέλεια ακόμα η δεξιά παρεία και ο δεξιός οφθαλμός, σημεία τα οποία δεν ήταν εύκολο να παρατηρήσει ο θεατής. Το ίδιο διαπιστώνεται στην επίσης εξαιρετικής τέχνης επιτύμβια στήλη γυναίκας με την μικρή θεραπαινίδα της από την Γλυφάδα (400-370 π.Χ.) στο Μουσείο του Πειραιά (αρ. 2555)

⁷ Κοντολέων 1976, 162. Adam 1966, εικ. 60-61. Καλιτσάς 2001, 163-164, αρ. 321. Clairmont 1993, II, 245, αρ. 2300.

⁸ Κοντολέων 1976, 162. Fuchs, 1982, 435-436, εικ. 576.

⁹ Βλ. Richter 1954, 56-57, pl. LXVII, όπου διακρίνεται στενή ομοιότητα με την Ειρήνη του Κηφισοδότου (περί το 380 π.Χ.). Johansen 1951, 46-47, εικ. 22. Clairmont 1993, III, 475, αρ. 3846. Κοντολέων 1976, 163-4.

¹⁰ Richter 1954, 53-54, αρ. 79, pls LXIV. Κοντολέων 1976, 163-164. Clairmont 1993, αρ. 2.277 (β), τ. II, 204-205, εικ. 2777.

(**εικ. 7**), στην στήλη της Φειδύλλας που βρίσκεται στη συλλογή της Γ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών (αρ. 672), καθώς και στη στήλη του Αντιόχου από τις Αιγές.¹¹ Σε άλλες γνωστές στήλες, το λιγότερο ορατό μάτι, όπως αναφέρει η Καλογεροπούλου, «είναι χονδρικά εργασμένο, άφυχο και άδειο,¹² όπως φαίνεται στη στήλη μίας νεανίδας με την μικρή θεραπανίδα της που κρατά πυξίδα (400-390 π.Χ.), προερχόμενη από το Κορωπί Αττικής σήμερα στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης (αρ. 36.11.1) (**εικ. 8**), και στη στήλη της Πολυξένης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (360 π. Χ.)». Για την σχέση μεταξύ των δύο παραπάνω αττικών στηλών που απεικονίζουν τα ίδια θέματα –νεαρές κυρίες με τις θεραπανίδες τους– η ίδια αναφέρει ότι το σχέδιο και των δύο είναι αναμφίβολα εξαιρετικό. Υπάρχει, ωστόσο, τεράστια δυσκολία να τις αποδώσει κανείς στον ίδιο δημιουργό με τη στήλη του Μουσείου Πειραιώς 2555. Διαφέρει πολύ η λιθουργική εργασία και των δυο παραπάνω στηλών, σε σχέση με τη στήλη του Μουσείου Πειραιώς 2555, των οποίων αρκετά σημεία τους έχουν λαξευτεί αδρά, όπως σημειώνουν οι Frel-Kingsley. Μάλιστα, για αυτό το λόγο αποδίδουν την στήλη από το Κορωπί¹³ στον γλύπτη της στήλης της Πολυξένης¹⁴ του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών, η οποία έχει επίσης εξαιρετικό σχέδιο αλλά συνοπτική λιθουργική εργασία.

Στο γλυπτό της Φαλάσαρνας παρατηρούμε μια ανάμνηση της αρχαϊκής τέχνης και του αυστηρού ρυθμού στο μικρό μέρος των μαλλιών που πέφτουν ελεύθερα μπροστά στο αυτί,¹⁵ καθώς και στην απόδοση των χειλιών¹⁶ (**εικ. 2, 6**). Εντονότερη όμως φαίνεται η επίδραση από τα αετωματικά γλυπτά του Ναού του Διός στην Ολυμπία (470-456 π.Χ.), ιδίως στα παχιά βλέφαρα και στις παρειές,¹⁷ αλλά και από τα Παρθενώνια γλυπτά, όπως την κεφαλή ενός νέου στην βόρεια ζωφόρο του ναού (447-432 π.Χ.).¹⁸

Επιπλέον ομοιότητες με το γλυπτό της Φαλάσαρνας παρατηρούνται και με άλλα γλυπτά του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως την κεφαλή θεάς από τον Ιλισό στο Μουσείο του Βερολίνου¹⁹ και γλυπτά του Ηραίου του Άργους (420-400 π.Χ.).²⁰

Ομοιότητες απαντώνται και σε έργα του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως σε ανάγλυφο από μετόπη της θόλου των Δελφών²¹ και σε επιτύμβια γλυπτά, όπως στη στήλη του Αρριλέω στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών,²² και σε θραύσμα γλυπτού στην Avignon στο Musee

¹¹ Κοτταρίδη 2013, 64-65.

¹² Καλογεροπούλου 1997, 232-253, 264, 275-277. Arias 1969, 223, **εικ. 282**. Clairmont 1993, I, 432-433, αρ. 1761 (β). Σαατόγλου-Παλιαδέλη 1984, 44 κ.ε., πίν. 9.

¹³ Για τη Στήλη από το Κορωπί, βλ. Richter 1954, 54-55, n. 80, pl. LXV και Clairmont 1993, I, 437, no. 1772.

¹⁴ Για την Στήλη της Πολυξένης, βλ. Johansen 1951, 24, **εικ. 10**. Lippold 1950, 229, taf. 80.4. Καρούζου 1967, 82, αρ. 723, πίν. 33^α. Clairmont 1993, II, 729, n. 2850. Καλογεροπούλου 1997, 251-252.

¹⁵ Σωστά επισημαίνει η Καλογεροπούλου, μελετώντας τη στήλη του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά 2555, ότι αυτό το μοτίβο συναντάται και στους αρχαϊκούς κούρους. Καλογεροπούλου 1997, 240, σημ. 21.

¹⁶ Παρατηρείται συγγενική απόδοση στο μαρμάρινο αντίγραφο της Αφροδίτης Σωσάνδρας στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Νεαπόλεως, Ιταλίας. Βλ. Moreno 2001, 38-42, fig. 10.

¹⁷ Για τα γλυπτά του Ναού του Διός στην Ολυμπία βλ. Charbonneaux κ.ά. 1978, 123-133, fig. 138-139.

¹⁸ Charbonneaux κ.ά. 1978, 153, **εικ. 162**.

¹⁹ Charbonneaux κ.ά. 1978, 162, **εικ. 172**.

²⁰ Stewart 1990, β΄ τόμος, **εικ. 444-446**.

²¹ Charbonneaux κ.ά. 1978, 204-205, **εικ. 235** (370 π.Χ.).

²² Clairmont 1993, I, 204, no. 914.

Calvet.²³ Τέλος στη στήλη της Λυσιμάχης στο Μουσείο της Βραυρώνας,²⁴ εντοπίζεται μερική ομοιότητα με το γλυπτό της Φαλάσαρνας στο πρόσωπο και στα βλέφαρα.

Η περιληπτική απόδοση της κόμης του γλυπτού της Φαλάσαρνας φέρνει στο μυαλό έργα γλυπτικής του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως την «Ικέτιδα Barberini» στο Μουσείο του Λούβρου (430 π.Χ.),²⁵ μια κεφαλή από το Ηραίο του Άργους στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών²⁶ (425-400 π.Χ.), καθώς και τις γυναικείες μορφές στην οικογενειακή παράσταση σε στήλη από την Αττική επίσης στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης (αρ. 11.100.2) (360 π.Χ.).²⁷ Τόσο στην κόμμωση όσο και στα γενικά χαρακτηριστικά του προσώπου υπάρχει έντονη η επίδραση του 5^{ου} αι. π.Χ. –η Παρθενώνα τέχνη–, η οποία όμως συνεχίζεται και στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Κατά τον Boardman «...στα μάτια μας η ιδεαλιστική κλασική τεχνοτροπία στη γλυπτική όπως εκφράζεται στον Παρθενώνα, είναι πολύ κατάλληλη για νεκρικά θέματα –ένα άγγιγμα θείου, απόκοσμου, συνδυασμένο με ηρωική ηρεμία μπροστά στο άγνωστο και αναπόφευκτο και η απουσία βίαιης εκφράσεως των ασθημάτων».²⁸ Με αυτή την άποψη συμφωνούν ο Fuchs, σχολιάζοντας το μεγάλο αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο της Villa Albani στη Ρώμη,²⁹ και η Καλογεροπούλου, μελετώντας τη στήλη 2555 του Μουσείου Πειραιώς.³⁰

Το γλυπτό της Φαλάσαρνας εμφανίζει μια ιδιαίτερη φυσιογνωμία με ξεχωριστό ψυχικό κόσμο που αποπνέει μία συγκρατημένη θλίψη, όπως συμβαίνει και σε άλλα πρόσωπα επιτύμβιων στηλών. Εν τούτοις, τα καθαρώς ατομικά χαρακτηριστικά ουδέποτε αποδόθηκαν πιστά στα εν γένει επιτύμβια ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ.³¹

Τα πλησιέστερα τεχνοτροπικά παράλληλα προς το εξεταζόμενο γλυπτό, παρατηρούνται στη μορφή ενός ανάγλυφου στο Providence School of Design στο Rhodes Island,³² ενός άλλου από την Αθήνα στο Musees Royaux du Cinquenaire των Βρυξελλών,³³ στη στήλη της Πενταρίστης και Κλεαρίστης στο Μουσείο της Βραυρώνας³⁴ και σε στήλη από την Αργολίδα στο Μουσείο Royal de Mariemont του Βελγίου,³⁵ ενώ στενότερη συγγένεια υπάρχει στο σύνολο των επιτύμβιων στηλών που συνδέονται μεταξύ τους θεματικά, όπως στην προαναφερόμενη στήλη (36.11.1) με την γυναικεία μορφή και την μικρή δούλη της από το Κορωπί³⁶ (εικ. 8), καθώς και στο θραύσμα κεφαλής γλυπτού σε ενεπίγραφο αέτωμα από τις Αχαρνές (30.11.3), και τα δύο στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης.³⁷

²³ Clairmont 1993, I, 306, no. 1305 (αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.).

²⁴ Clairmont 1993, I, 286, no. 1270.

²⁵ Charbonneaux κ.ά. 1978, 175, εικ. 188. Fuchs 1982, 275, εικ. 349 και 498, εικ. 677.

²⁶ Charbonneaux κ.ά. 1978, 165-166, εικ. 177.

²⁷ Richter 1954, 56-57, n. 83, εικ. LXVII, LXVIII. Κοντολέων 1976, 163-164. Clairmont 1993, III, 475, no. 3846.

²⁸ Boardman 2002, 208-210.

²⁹ Fuchs 1982, 429, εικ. 569.

³⁰ Καλογεροπούλου 1997, 236.

³¹ Κοντολέων 1976, 166. Strong 1967, 69.

³² Clairmont 1993, I, 359, αρ. 1412.

³³ Clairmont 1993, II, 296, αρ. 2330 (α).

³⁴ Clairmont 1993, II, 794, αρ. 2909.

³⁵ Clairmont 1993, I, 264-266, αρ. 1213.

³⁶ Richter 1954, 54-55, αρ. 80, εικ. LXV. Arias 1969, 223, εικ. 282. Clairmont, I, 437, no. 1772.

³⁷ Richter 1954, 52-53, αρ. 78, εικ. LXIII. Clairmont 1993, II, 136, no. 2203.

Το πλησιέστερο συγκριτικό παράδειγμα, ωστόσο, βρίσκεται στην αττική στήλη 2555 του Μουσείου Πειραιώς, που απεικονίζει γυναίκα με την θεραπαινίδα της (400-370 π.Χ.), και αποδίδεται σε προικισμένο Αθηναίο καλλιτέχνη, ο οποίος πιθανά είχε εργαστεί σε μεγάλα γλυπτικά έργα της Αθήνας στα τέλη του 5^{ου} και αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.³⁸ (εικ. 7). Η τεχνοτροπική ομοιότητα της κεφαλής της θεϊκής αυτής μορφής με το εξεταζόμενο γλυπτό, παρατηρείται στην κυρτή και πιεσμένη διαμόρφωση του μετώπου, στα βλέφαρα, στα χείλη και στην γενική έκφραση του προσώπου.

Περαιτέρω, θεματική ομοιότητα διαπιστώνεται στο μικρό σύνολο των μαλλιών που πέφτουν μπροστά από το ορατό αυτί και αποδίδονται διαφορετικά σε κάθε πρόσωπο στα γνωστά παραδείγματα στηλών. Το στοιχείο αυτό απαντάται σύμφωνα με την Καλογεροπούλου σπάνια.³⁹ Όμως, το ίδιο μοτίβο της κόμης μπροστά από το αυτί συναντάται και στα δύο προαναφερθέντα παραδείγματα στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης.⁴⁰ Επισταμένη έρευνα από τον γράφοντα δεικνύει ότι το μοτίβο της μικρής κόμης μπροστά από το αυτί απεικονίζεται και σε άλλες στήλες και συνεπώς δεν είναι τόσο σπάνιο.⁴¹

Από την συγκριτική μελέτη όλων των παραπάνω, συμπεραίνεται ότι οι γλύπτες των δύο προαναφερθέντων παραδειγμάτων στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης, ο γλύπτης του έργου της Φαλάσαρνας, καθώς και ο γλύπτης της στήλης στο Μουσείο Πειραιώς (αρ. 2555), μαθήτευσαν στο ίδιο αττικό εργαστήριο, υψηλής καλλιτεχνικής παραγωγής.⁴² Φαίνεται ότι η συγκεκριμένη σχολή ανέδειξε τα πλέον θαυμαστά καλλιτεχνικά επιτύμβια μνημεία του 4^{ου} αι. π.Χ., που φανερώνουν μία ποιοτική άνθηση στην αττική γλυπτική τέχνη.

Τα παραπάνω έργα, ωστόσο, δεν είναι δημιουργίες του ίδιου γλύπτη, καθώς παρουσιάζουν τεχνοτροπικές διαφορές μεταξύ τους. Οι καλλιτέχνες των δύο γλυπτών της Νέας Υόρκης έχουν περισσότερη ευαισθησία στο μάρμαρο, ενώ ο γλύπτης της παράστασης της νεκρής κόρης του Μουσείου Πειραιά (αρ. 2555) φαίνεται ότι έχει επηρεαστεί από προγενέστερες χάλκινες δημιουργίες. Ο καλλιτέχνης όμως της κεφαλής της Φαλάσαρνας αναγνωρίζεται ως υψηλής καλλιτεχνικής στάθμης, επηρεασμένος από την Παρθενώνια γλυπτική τέχνη, προτιμά την πλαστικότητα των μορφών και φαίνεται ότι έχει αφομοιώσει όλα τα καλλιτεχνικά ρεύματα των προγενέστερων μεγάλων γλυπτών με τέτοιο τρόπο, ώστε να τα εκφράζει αρμονικά ενωμένα.

³⁸ Το πρόβλημα της αποδόσεως σε Αθηναίο γλύπτη θα αναλυθεί κατωτέρω. Σωστά παρατηρεί η Καλογεροπούλου ότι διαφέρει πολύ η λιθοργική εργασία μεταξύ των στηλών της Νέας Υόρκης από το Κορωπί (Richter 1954, 54-55, αρ. 80, εικ. LXV) και της στήλης του Αρχαιολογικού Μουσείου του Πειραιά αρ. 2555 και αποδίδει την πρώτη «στον γλύπτη της στήλης της Πολυξένης», Καλογεροπούλου 1997, 252.

³⁹ Καλογεροπούλου 1997, 240.

⁴⁰ Richter 1954, 52-55, αρ. 78 και 80, pls LXIII, LXV. Καλογεροπούλου 1997, 240. Clairmont 1993, I, 437 fig. 1772.

⁴¹ Συγκριτικά παραδείγματα βρίσκονται στη στήλη της Ηγησώς (αρ. 3624) στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Fuchs 1982, 434-35, pl. 574), στη στήλη της Φρασίκλειας (Καλογεροπούλου 1997, σημ. 37), στη θεραπαινίδα της στήλης της Πολυξένης (Clairmont 1993, II, εικ. 2850), στη στήλη του Κτησίλεω και της Θεανώς (Fuchs 1982, 434, εικ. 575), στην θεραπαινίδα του Τηλαυγούς Μνήματος στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Clairmont 1993, III, 120, εικ. 3284). Επίσης, σε ένα θραύσμα στήλης στο Μουσείο Κανελλοπούλου το οποίο συμπληρώνει τμήμα στήλης σήμερα στο Μουσείο Paul Getty (Vermeule 1981, 95 εικ. 64), και στην θεραπαινίδα μιας στήλης σήμερα στο Cleveland Museum of Art (Clairmont 1993, II, 201-202, εικ. 2276 και Bieber 1968, 10, fig. 6).

⁴² Richter 1959, 168.

Το Πρόβλημα του Εργαστηρίου

Γενικά παραδείγματα

Εύλογα δημιουργείται το ερώτημα εάν το γλυπτό της Φαλάσαρνας είναι προϊόν τοπικού εργαστηρίου ή Αττικού. Είναι γνωστό ότι η Αττική στον 4^ο αι. π.Χ. κυριαρχεί σε ποιότητα και ποσότητα στην παραγωγή επιτύμβιων στηλών.⁴³ Το κατά πόσον οι στήλες που έχουν βρεθεί εκτός Αττικής, όπως στη Βοιωτία, Μακεδονία, Θράκη, Κρήτη, Κυρήνη κ.λπ., αποτελούν έργα Αθηναίων γλυπτών που είχαν μεταναστεύσει στις κατά τόπους περιοχές ή ανήκαν σε ντόπιους καλλιτέχνες που είχαν μαθητεύσει στην Αθήνα, είναι ένα θέμα το οποίο έχει ευρύτατα συζητηθεί. Επιπλέον, υπάρχει η περίπτωση οι δημιουργοί τους να είχαν μαθητεύσει σε Αθηναίους γλύπτες, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει στην περιοχή τους για διάφορους λόγους.

Παραθέτουμε μερικά παραδείγματα έργων τα οποία αναφέρει ο Clairmont σχολιάζοντας τις γνώμες παλαιότερων μελετητών. Ένας ανάγλυφος πολεμιστής από την Κυρήνη χαρακτηρίζεται ως έργο ισχυρώς αττικίζον ή καθαρά αττικό⁴⁴ ενώ μία στήλη κόρης από την Αργολίδα πιστεύεται ότι δεν είναι Αττικού εργαστηρίου, αλλά εξαρτάται πολύ στενά από αττικά πρότυπα.⁴⁵ Στο παραπάνω έργο ο γλύπτης αν και Πελοποννήσιος είχε μελετήσει καλά τα Αττικά έργα. Όσον αφορά στη στήλη της Γλυκύλλας από την Θήβα σχετικά με την ομοιότητά της με τη στήλη της Φαιναρέτης ο Clairmont αναφέρει ότι η απόδοσή της σε αττικό ή βοιωτικό εργαστήριο είναι εξαιρετικά δύσκολη «...είναι τόσο πολύ αττικίζουσα που είναι δύσκολο να διαχωριστεί από Αττικά έργα...».⁴⁶ Το ίδιο παρατηρείται με την στήλη μιας γυναίκας στο Μουσείο της Χαλκίδας.⁴⁷ Εξετάζοντας μια στήλη νέου από την Εύβοια, διατυπώνει ότι υπάρχει μια κοινή καλλιτεχνική γλώσσα στον 4^ο αι. π.Χ., όπου αναμειγνύονται στοιχεία Ιωνικά και Αττικά.⁴⁸ Το ίδιο διαπιστώνεται και στη γνωστή στήλη της Καλλιαρίστης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου,⁴⁹ η οποία αποδίδεται σε Αθηναίο που εργάστηκε στο νησί ή σε Ίωνα που εργάστηκε σύμφωνα με την Αττική τεχνοτροπία. Επίσης, στο Νέο Σκοπό Σερρών βρέθηκε μια κεφαλή εξαιρετικής τέχνης αττικού εργαστηρίου, προερχόμενη από επιτύμβιο ναΐσκο.⁵⁰ Τέλος, μια σχετική ομοιότητα παρατηρείται με την κεφαλή του Αντίγονου σε μεγάλη επιτύμβια στήλη που βρέθηκε στο νεκροταφείο των Αιγών (340-330 π.Χ.).

Παραδείγματα από την Κρήτη

Ανάλογα παραδείγματα αναγλύφων βρέθηκαν στην Κρήτη. Συγκεκριμένα, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου υπάρχει ένα θραύσμα στήλης, πιθανώς από τη Γόρτυνα, του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., στο οποίο διαπιστώνεται έντονη επίδραση αττικής τέχνης, όμως αποδίδεται σε τοπικό εργαστήριο.⁵¹ Άλλη μεγαλύτερη επιτύμβια στήλη προερχόμενη από την πόλη του Ηρακλείου, που εκτίθεται στο ίδιο μουσείο, σύμφωνα με

⁴³ Richter 1974, 168-169.

⁴⁴ Επιτύμβιο ή αναθηματικό; Σαατόγλου-Παλιαδέλη 1984, 50-51. Clairmont 1993, I, 267, αρ. 1215. Beschi 2001, 140, σημ. 36

⁴⁵ Clairmont 1993, I, 264-266, αρ. 1213.

⁴⁶ Clairmont 1993, II, 165, αρ. 2223 (α).

⁴⁷ Clairmont 1993, I, 427, αρ. 1730.

⁴⁸ Clairmont 1993, I, 326, αρ. 1348.

⁴⁹ Clairmont 1993, II, 311, αρ. 2335.

⁵⁰ Δαμάσκος 2013, 43-44, αρ. 12, εικ. 32-35.

⁵¹ Clairmont 1993, I, 267, αρ. 1216 (b).

τον Clairmont αποδίδεται σε Κρητικό γλύπτη που είχε μαθητεύσει στην Αθήνα με έντονες αττικές επιρροές, που δεν επισκίασαν όμως και την δική του, τοπική, καλλιτεχνική προσωπικότητα.⁵² Μάλιστα, η γνωστή στήλη της Νικομήδης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών (αρ. 3793), όπου εικονίζεται ένα ανδρόγυνο σε δεξίωση με άλογο ανάμεσά τους, θεωρείται μάλλον μέτριας καλλιτεχνικής τεχνοτροπίας ως προς την περιληπτική απόδοση των πιυχών και θα μπορούσε να αποδοθεί στο ίδιο αττικό εργαστήριο ή στον ίδιο γλύπτη όταν εργαζόταν στην Αθήνα.⁵³ Επίσης, μία στήλη από την Γόρτυνα (γύρω στο 400 π.Χ.) στο Μουσείο του Λούβρου έχει αποδοθεί σε αττικό εργαστήριο,⁵⁴ ενώ μια άλλη από τη Λασαία στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου αποδίδεται σε ένα τοπικό Κρητικό καλλιτέχνη επηρεασμένο από αττικά πρότυπα.⁵⁵ Επιπρόσθετα, άλλη στήλη που βρέθηκε στη θαλάσσια περιοχή της Λασαίας στο Μουσείο Ηρακλείου θεωρείται ισχυρώς αττικίζουσα.⁵⁶

Από την περιοχή των Χανίων, υπάρχουν παραδείγματα αυτής της ομάδας γλυπτών που εκφράζουν αττικές επιδράσεις. Ειδικότερα, αναφέρεται η στήλη αρ. Λ.264 του Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων, στην οποία εικονίζονται δύο γυναίκες μια όρθια και καθισμένη (προφανώς η νεκρή), από την οποία λείπει το μεγαλύτερο μέρος. Παρά την ατέλεια που παρουσιάζει η ιστάμενη μορφή στην απόδοση της ωλένης, θεωρείται εισηγμένο έργο από την Αττική.⁵⁷ Επιπλέον, σε μια στήλη από την Υρτακίνα Σελίνου (αρ. Λ. 76 Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων) με πολλές φθορές από πυρκαγιά, εικονίζεται μια καθιστή γυναίκα και μία όρθια μορφή, που δεν σώζεται όμως ολόκληρη. Οι μορφές εμπνέονται από αττικά πρότυπα, όμως αποτελούν τόσο έντονη Κρητική τοπική παραλλαγή, ώστε στο παρελθόν το έργο είχε θεωρηθεί, λανθασμένα, ως ελληνορωμαϊκό. Η πιθανότερη χρονολόγηση του είναι μεταξύ 400-350 π.Χ.⁵⁸

Στην συλλογή του Μουσείου Χανίων εντοπίζονται επιπλέον δυο γλυπτά που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.: α) μία στήλη από την Έλυρο (αρ. Λ.106) σπασμένη σε πολλά τεμάχια και ταλαιπωρημένη από πυρκαγιά, η οποία απεικονίζει γυμνό νέο και θεραπαινίδα. Είναι δυνατόν το έργο να αποδοθεί σε τοπικό εργαστήριο με ισχυρή Αττική επίδραση,⁵⁹ και β) ένα θραύσμα στήλης αγνώστου προελεύσεως (αρ. Λ.98), όπου εικονίζεται γυναικεία κεφαλή με σάκο, πιθανόν θεραπαινίδας, ύψους 36 εκ., μήκους 25 εκ., πάχους του φορέα της στήλης 6-8 εκ., και συνολικού πλάτους 15 εκ. (**εικ. 9**). Η κεφαλή της θεραπαινίδας στρέφεται προς τα δεξιά ατενίζοντας την μορφή της κυρίας της. Καθώς το συγκεκριμένο έργο είναι πολύ έξεργο χρονολογείται περί το 370-350 π.Χ. και φαίνεται να υιοθετεί αττικά στοιχεία σε ένα περιβάλλον τοπικού εργαστηρίου. Η κεφαλή είναι καλής τέχνης, αλλά ο ώμος αποδίδεται δυσανάλογος, όπως φαίνεται εκ πρώτης όψεως.

⁵² Clairmont 1993, II, 791-792, αρ. 2897 (b). Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2005, 381-383.

⁵³ Clairmont 1993, II, 568, αρ. 2444 (b).

⁵⁴ Clairmont 1993, I, 415, αρ. 1694. Hamiaux 1992, 150, αρ. 143.

⁵⁵ Clairmont 1993, II, 787, αρ. 2293.

⁵⁶ Clairmont 1993, II, 406, αρ. 2371 (c).

⁵⁷ Clairmont 1993, II, 243, αρ. 2298.

⁵⁸ Clairmont 1993, II, 550, αρ.2433 β (v).

⁵⁹ Αποτελείται από δύο ενότητες θραυσμάτων, τρία τεμάχια ο νέος και επτά τεμάχια η θεραπαινίδα. Η ταύτισή τους έγινε από το γράφοντα τον Μάιο του 1995. Επιφυλάσσεται η λεπτομερής δημοσίευση από την αρχαιολόγο κ. Αικ. Κυριαζοπούλου.

Είναι πιθανό να έχει λαξευτεί σύμφωνα με τις αντιλήψεις της προοπτικής απεικόνισης. Το γλυπτό είναι και αυτό φθαρμένο από πυρκαγιά και έχει σχεδόν φυσικό μέγεθος.⁶⁰

Το προηγούμενο έργο από κοινού με το γλυπτό της Φαλάσαρνας πιστοποιούν την ύπαρξη επιτύμβιων στηλών με μορφές σε φυσικό μέγεθος στη δυτική Κρήτη κατά την διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. Ένα επιπλέον παράδειγμα αποτελούν τα θραύσματα δυο στηλών που βρίσκονται σε δεύτερη χρήση στην εκκλησία του Αγίου Παύλου στο Προδρόμι Σελίνου. Κατά τον Παπαοικονόμου χρονολογούνται στο 4^ο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και αν δεν προέρχονται από το ίδιο χέρι, οπωσδήποτε αποδίδονται στο ίδιο εργαστήριο. Είναι έργα Αθηναίου καλλιτέχνη ή Κρητικού, ο οποίος μαθήτευσε στην Αττική. Παρατηρείται έντονη επίδραση από τα ανάγλυφα του Παρθενώνα και του στηθαίου του ναού της Αθηνάς Νίκης.⁶¹

Περαιτέρω απόδειξη ύπαρξης μεγάλων επιτύμβιων μνημείων στην Κρήτη, προέρχεται επίσης από τη Φαλάσαρνα. Εντοπίστηκε στην αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Κισάμου τον Ιούλιο 2016 (εικ. 10), όπου και φυλάσσεται. Πρόκειται για μαρμάρινο τμήμα ανάγλυφου αετώματος συνολικού μήκους 40 εκ., ύψους 16,5 εκ. και πάχους 12,30 εκ. Το ύψος του ανθεμίου του ακρωτηρίου είναι 22 εκ. Σώζεται το ακρωτήριο της κάτω γωνίας, ενώ το κεντρικό ακρωτήριο φαίνεται να ήταν ένθετο, όπως συμπεραίνεται από την εντομία προς το μέσον του αετώματος. Το αετωματικό αρχιτεκτονικό μέλος φαίνεται να είχε δουλευτεί χωριστά και επιστέγαζε επιτύμβιο ανάγλυφο. Είναι εξαιρετικής τέχνης με φανερή την αττική τεχνοτροπία. Είναι ωστόσο, τολμηρό να συνδεθεί με την υπό εξέταση κεφαλή. Στο επιστύλιο σώζεται γραπτή διακόσμηση ερυθρών κυματιών, ενώ η εξαιρετική καλλιτεχνική επεξεργασία του ομοιάζει με το αέτωμα της στήλης της Ηγησώς στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 3624), που χρονολογείται στην περίοδο 410-400 π.Χ.

Το αέτωμα βρέθηκε εντοιχισμένο στο εσωτερικό του πύργου 4, ενός εκ των έξι πύργων που παρεμβάλλονταν στις οχυρώσεις του λιμένα της Φαλάσαρνας, του οποίου η κατασκευή χρονολογείται στο 333 π.Χ. Η ανακατασκευή του, που χρονολογείται γύρω στο 320 π.Χ. υπήρξε ταχεία, αναμειγνύοντας τους λίθους με κίονες και θραύσματα γλυπτικής από τα πλησιέστερα ταφικά μνημεία. Η χρήση ταφικών μνημείων ως οικοδομικό υλικό αναφέρεται από τις ιστορικές πηγές και επαληθεύεται από ανασκαφικά ευρήματα. Ο Θουκυδίδης (I.89.93) παραδίδει πως κάτι αντίστοιχο έπραξαν οι Αθηναίοι κατά την γρήγορη οχύρωση των τειχών μετά την νίκη κατά των Περσών το 478 π.Χ. Η περίπτωση του επιτύμβιου αετώματος της Φαλάσαρνας θυμίζει την ανεύρεση της μαρμάρινης αρχαϊκής κεφαλής κούρου, που βρέθηκε εντοιχισμένη το 1916 στα θεμέλια του βόρειου πύργου του Θεμιστόκλειου Τείχους των Αθηνών.⁶²

Περαιτέρω, το με αριθ. Λ 142 θραύσμα του Μουσείου Χανίων ανήκει στο ανώτερο μέρος επιτύμβιας στήλης με αέτωμα ύψους 39 εκ., μήκους 50,90 εκ. και βάρους 20,20 εκ., ενώ το κεντρικό ανθέμιο έχει αποκοπεί. Εικονίζονται δύο κεφαλές ανδρογύνου, όπου η γυναικεία είναι αποκεκρουμένη και σώζονται μόνο τα ίχνη της πεπονοειδούς κομμώσεως

⁶⁰ Δεν αποκλείεται να βρίσκονται άλλα θραύσματα της παρούσης στήλης στην αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου των Χανίων, αλλά χρειάζεται επισταμένη έρευνα. Πληροφορίες σχετικές με το κάλυμμα της κεφαλής των γυναικείων μορφών με σάκο ή οπισθοσφενδόνη, βλ. Καλογεροπούλου 1997, 297-298, σημ. 100.

⁶¹ Παπαοικονομού 1981, 670-771.

⁶² Stroszeck 2007, 66.

της. Η ανδρική μορφή εικονίζει άνδρα, ηλικίας περίπου 60 χρονών με πολύ διαβρωμένο πρόσωπο. Η εργασία της σωζόμενης ανδρικής κεφαλής, δεικνύει επαρχιακό εργαστήριο. Η αδεξιότητα του γλύπτη φαίνεται κυρίως στο διαφορετικό τρόπο που αποδίδει τα δύο επίκρανα των παραστάδων της στήλης και μαζί με την δυσαναλογία του αετώματος, που είναι ασυνήθιστα ψηλό, μαρτυρούν ιδιαιτερότητες τοπικού εργαστηρίου. Η εξεταζόμενη στήλη φέρει δύο επιγραφές στο γείσο του αετώματος και έχει μελετηθεί από την Bowsky, η οποία από πλευράς τεχνοτροπίας των μορφών την χρονολογεί περί το 340-325 π.Χ. και την θεωρεί έργο τοπικού εργαστηρίου εμπνεόμενο από αττικά πρωτότυπα, γεγονός που θεωρείται ως πιθανότερο.⁶³ Το τελευταίο και ωραιότερο παράδειγμα είναι ένα γλυπτό που βρέθηκε πρόσφατα στην αρχαία νεκρόπολη των Χανίων, στην περιοχή του Αγίου Ιωάννου, ανατολικά του Ιερού Ναού Πέτρου και Παύλου. Πρόκειται για γυναικεία κεφαλή χρονολογούμενη στο 330-310 π.Χ., άλλοτε ένθετη σε επιτύμβιο άγαλμα και φαίνεται να είναι έργο ενός από τους καλύτερους Αθηναίους γλύπτες.⁶⁴

Εργαστηριακά ερωτήματα υπάρχουν και σε ολόγλυφα αγάλματα. Μελετώντας δύο γυναικεία αγαλματίδια που βρέθηκαν στην Κυρήνη ο Beschi κατέληξε ότι «...αντιπροσωπεύουν δύο καταστάσεις πιθανόν συχνές στην αρχαιότητα: από την μία πλευρά ή περίπτωση ενός αγαλματιδίου το οποίον έγινε σε ένα αττικό εργαστήριο και εισήχθη στην Κυρήνη και από την άλλη πλευρά ένα έργο που έγινε επί τόπου από ένα Αθηναίο καλλιτέχνη μετανάστη, που είχε πλουτίσει τις γνώσεις του ερχόμενος σε επαφή με άλλα καλλιτεχνικά κέντρα».⁶⁵ Η Κυρήνη είχε στενές σχέσεις με την αττική τέχνη κατά την κλασική περίοδο, γεγονός που έχει υποστηριχτεί και από άλλους μελετητές.⁶⁶ Ο Παπαιοικονόμου μελετώντας γλυπτά από τη δυτική Κρήτη διαπίστωσε τον έντονο αττικό χαρακτήρα τους ήδη από τα τέλη του 5^{ου} και κατά την διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., καταλήγοντας στο συμπέρασμα για στενές επαφές Αθήνας–Κρήτης–Κυρήνης, λόγω της μετανάστευσης Αθηναίων καλλιτεχνών.⁶⁷ Επιπρόσθετα, προτείνει την ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου γλυπτικής στη δυτική Κρήτη, το οποίο διατηρεί τα επιτεύγματα της αττικής τέχνης του 4^{ου} αι. π.Χ. Στην Κρήτη ο θαυμασμός για την αττική τέχνη είχε ξεκινήσει χωρίς αμφιβολία από την εποχή του Κυδωνιάτη Κρήσιλα, τον 5^ο αι. π.Χ., ο οποίος διέπρεψε ως χαλκοπλάστης στην Αθήνα, την Πελοπόννησο και την Έφεσο.⁶⁸

Προφανώς, οι Αθηναίοι καλλιτέχνες, εξ αιτίας των πολιτικών κρίσεων και των πολέμων μετανάστευαν σε όλο τον Ελληνικό Κόσμο. Στη δυτική Κρήτη, όπως συνάγεται από επιγραφικές μαρτυρίες, οι πολιτικές σχέσεις μεταξύ Αθήνας και Κυδωνίας ήταν άριστες από το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. έως και τον 1^ο αι. π.Χ., γεγονός που ευνοεί την εγκατάσταση καλλιτεχνών στην Κυδωνία και στις σύμμαχες πόλεις της στο δυτικό τμήμα του νησιού, περιλαμβανομένης και της Φαλάσαρνας.⁶⁹ Προφανώς, οι κατευθυντήριες ροπές στην γλυπτική τέχνη της Κρήτης δίνονται από τους Αθηναίους καλλιτέχνες που είχαν μεταναστεύσει στο νησί, χωρίς να υποτιμάται, ωστόσο, το επίπεδο

⁶³ Bowsky 1997, 197-206.

⁶⁴ Διεξοδική μελέτη του γλυπτού βρίσκεται σε εξέλιξη από τον γράφοντα.

⁶⁵ Beschi, 2001, 144 κ.ε.

⁶⁶ Fabbricotti 2000, 211.

⁶⁷ Παπαιοικονόμου 1982, 419-426, και 1981, 255-263.

⁶⁸ Orlandini 1952.

⁶⁹ Για τις σχέσεις Κυδωνίας και Αθήνας από τον 4^ο αι. π.Χ. βλ. επιγραφική μαρτυρία του 3^{ου} αι. π.Χ. στο άρθρο των Papazarkadas και Thoneman 2008, 73-87.

και το πλήθος των τοπικών Κρητών καλλιτεχνών, όπως είναι γνωστό από τις γραπτές πηγές.⁷⁰

Συμπεράσματα

Η γενική εικόνα του γλυπτού της Φαλάσαρνας δείχνει ότι ο καλλιτέχνης έχει επηρεαστεί έντονα από την παρθενώνια τέχνη την οποία μεταφέρει και εκφράζει στο πρώτο ήμισυ του 4^{ου} αι. π.Χ. Η τεχνοτροπική εξέταση του γλυπτού θυμίζει εντονότατα έργα του 5^{ου} αι. π.Χ., όμως η έξεργη απόδοση του ανάγλυφου σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πολλές στήλες του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. εμπνέονται από καλλιτεχνήματα του 5^{ου} αι. π.Χ., επιτρέπουν την χρονολόγησή της περί το 370-350 π.Χ. Εν κατακλείδι, το μαρμάρινο κεφάλι της Φαλάσαρνας θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα σπάνιο εύρημα για την Κρήτη και αποδίδεται σε έναν προικισμένο Αθηναίο γλύπτη, πιθανώς μετανάστη στη δυτική Κρήτη, στο 1^ο ήμισυ του 4^{ου} αι. π.Χ. Το εύρημα είναι ενδεικτικό της καλλιτεχνικής επιρροής που είχε η Αθήνα στην πόλη της Φαλάσαρνας και αποδεικνύει την οικονομική ευρωστία της καθώς και το υψηλό πολιτιστικό επίπεδο των κατοίκων της.

Επίμετρον

Παρατηρώντας τις επιτύμβιες στήλες του Μουσείου Πειραιώς 2555,⁷¹ του Μουσείου του Λούβρου MA2872,⁷² του Μουσείου Πέλλας αρ. καταλόγου 99,⁷³ της Καλλιστράτης στο St. Louis του Μισούρι των ΗΠΑ⁷⁴, της Ευκολίνης αριθ. 4006 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών⁷⁵, της Ευκολίνης 4006 του Μουσείου του Κεραμικού,⁷⁶ της Αμεινοδώρας αριθ. 3283 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών,⁷⁷ καθώς και την στήλη στη Νέα Υόρκη από το Κορωπί, όπου εδώ η νεκρή εικονίζεται σε αντίστροφη στάση σε σχέση με τις προηγούμενες,⁷⁸ παρατηρούμε ότι οι κεντρικές γυναικείες μορφές σχετίζονται μεταξύ τους ως προς την απόδοση της απεικόνισης του σώματος και τη διάταξη της πτυχολογίας. Δεν αποκλείεται, εφόσον στις επιτύμβιες στήλες κυριαρχεί ο ίδιος τύπος γυναικείας μορφής με διάφορες παραλλαγές, οι γλύπτες να εμπνέονται από κάποιο φημισμένο πρωτότυπο έργο ενός μεγάλου γλύπτη του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. Δυστυχώς, η μεγάλη πλαστική του πλούσιου ρυθμού του τέλους του 5^{ου}, όπως και των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ., δεν είναι πολύ γνωστή⁷⁹. Από την ανάλυση της πτυχολογίας, ωστόσο, το πρωτότυπο έργο ίσως θα μπορούσε να αποδοθεί στον γνωστό γλύπτη Καλλίμαχο ή στη Σχολή του, στον οποίο αποδίδεται το επιτάφιο ανάγλυφο της Ηγησούς (410 π.Χ.) στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.⁸⁰

⁷⁰ Στρατηγάκης 1967, 175-177, 368-370. Αναφέρει πλήθος Κρητών καλλιτεχνών από γραπτές και επιγραφικές μαρτυρίες. Μικρογιαννάκης 1967, 29-30.

⁷¹ Καλογεροπούλου 1997, 232-252 εικ. 1-7.

⁷² Hamiaux 1992, 160 αρ. 154.

⁷³ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη κ.ά. 2011, 184, 192-193.

⁷⁴ Vermeule 1981, 100-101, αρ. 69. Καλογεροπούλου 1997, 245-247, εικ. 8.

⁷⁵ Καλογεροπούλου 1997, 252-264, εικ. 11. Μπάνου και Μπουρνιάς 2014, 233, όπου αναφέρεται με τον αρ. ευρ. P1136/I 422.

⁷⁶ Καλογεροπούλου 1997, 245, 248, εικ. 9.

⁷⁷ Καλογεροπούλου 1997, 245-250, εικ. 10.

⁷⁸ Richter 1954, 54-55, αρ. 80, pl. LXV.

⁷⁹ Καλογεροπούλου 1997, 236.

⁸⁰ Γιαλούρης 1994, 27-28, εικ. 147-148.

Βιβλιογραφία

- Γιαλούρης, Ν. 1994. *Ελληνική Τέχνη, Αρχαία Γλυπτά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Δαμάσκος, Δ. 2013. *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 15. Θεσσαλονίκη.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν. 2005. *Το αρχαιολογικό Μουσείο του Ηρακλείου*, Αθήνα, 381-383.
- Καλογεροπούλου, Α. 1997. «Τέσσερα επιτύμβια κλασσικά ανάγλυφα από την Αττική», στο Β.Χ. Πετράκος (επιμ.), *Έπαινος στον Ιωάννη Κ. Παπαδημητρίου*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 168, Αθήνα, 231-301.
- Καλτσάς, Ν. 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα.
- Καρούζου, Σ. 1967. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Γλυπτών*. Αθήνα.
- Κοντολέων, Ν.Μ. 1976. *Μεταφειδιακή τέχνη (430-300 π.Χ.)*. Αθήνα.
- Κοτταρίδη, Α. 2013. *Αιγές. Η βασιλική μητρόπολη των Μακεδόνων*. Αθήνα.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Ι. Ακκαμάτης, Α. Χρυσοστόμου και Π. Χρυσοστόμου. 2011. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας*. Αθήνα.
- Μικρογιαννάκης Ε. 1967. *Η Κρήτη κατά τους Ελληνιστικούς Χρόνους. Αι πολιτικά ίδια σχέσεις της νήσου μετ' άλλων πόλεων ή κρατών*. Αθήνα.
- Μπάνου, Ε. και Λ. Μπουρνιάς 2014. *Κεραμεικός*. Αθήνα.
- Πλατάκης, Ε.Κ. 1950. «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς Χρόνων», *Κρητικά Χρονικά* 4, 463-526.
- Σαάτογλου-Παλιαδέλη, Χ. 1984. *Τα επιτύμβια μνημεία από την μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Στάνιχαουερ, Γ. 1998. *Τα μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά*. Αθήνα.
- Στρατηγάκης, Ι. 1967. *Ιστορία της Κρήτης. Αχαιοί και Δωριείς (1500 π.Χ. έως 66 π.Χ.)*. Αθήνα.
- Χατζηδάκη, Ε. 2013. «Πρόσφατα ευρήματα στο αρχαίο λιμάνι της Φαλάσαρνας», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης (2013-2015)* τ. Β', 127-134.
- Adam, S. 1966. *The technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods*. London.
- Arias, P.E. 1969. *La Scultura Greca*. Milano.
- Beschi, L. 2001. "Statuette votive cirenaïche", στο Δ. Παντερμαλής κ.ά. (επιμ.) *ΑΓΑΙΜΑ, Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμή του Γιώργου Δεσπίνη*. Θεσσαλονίκη, 133-62.
- Bieber, M. 1968. *The sculpture of the Hellenistic Age*. New York.
- Boardman, J. 2002. *Ελληνική Πλαστική. Κλασική Περίοδος*. Αθήνα.
- Bowsky, M. 1997. "An Atticizing Stele from Western Crete", *ZPE* 118, 197-206.
- Charbonneaux, J., R. Martin και F. Villard 1978. *La Grecia Classica (480-330 a.c.)*. Milano.
- Clairmont, Ch.W. 1993. *Classical Attic Tombstones*, vol. I-VI. Kilchberg.
- Dominey-Howes, D., A. Dawson και D. Smith 1998. "Late Holocene coastal tectonics at Falasarna, western Crete: a sedimentary study", στο I. Stewart και C. Vita-Finzi (επιμ.), *Coastal Tectonics, Geological Society. Special Publication 146*, London, 343-352.
- Fabbricotti, E. 2000. "Cyrene", στο N. Bonacasa και S. Ensoli (επιμ.), *Cirene*. Milano, 207-213.
- Frel, J. 1969. *Les Sculpteurs attiques anonymes, 430-300 av. J.C.* Prague.
- Frost, F. 1997. "Tectonics and History at Phalasarna", στο S. Swiny, R. Hohlfelder, και H. Swiny (επιμ.), *Res Maritimae, Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to*

- Antiquity. Proceedings of the Second International Symposium "Cities on the Sea", Nicosia, Cyprus, October 18-22, 1994.* American Schools of Oriental Research archaeological reports, no. 4. Cyprus American Archaeological Research Institute monograph series, v. 1. Atalanta, Ga.: Scholars Press, 107-115.
- Frost, F. και E. Hadjidaki 1990. "Excavations of the Harbor at Phalasarna in Crete: II Report", *Hesperia* 59, 513-528.
- Fuchs, W. 1982. *Scultura Greca*. Milano.
- Giuliano, A. 2008. *Storia dell'arte greca* (terza Edizione). Rome.
- Hadjidaki, E. 1988. "Preliminary Report of Excavations at the Harbor of Phalasarna in the West Crete", *AJA* 92, 463-479.
- Hadjidaki, E. 1990. "The Classical and Hellenistic Harbour-Town at Phalasarna, West Crete", *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α1, 355-361.
- Hamiaux, M. 1992. *Musee du Louvre. Department des antiquites grecques, Etrusques et Romains*. Paris.
- Johansen, F. 1951. *The Attic Grave Reliefs of the Classical Period*. Copenhagen.
- Lippold, G. 1950. *Die Griechische Plastic*. München.
- Lullies, R. 1960. *Greek Sculpture*. London.
- Moreno, P. 2001. *La bellezza classica guida all Piacere dell'antico*. Torino.
- Orlandini, P. 1952. *Cresilas*, Accademia dei Lincei. Roma.
- Papadopoulos, G.A. 2011. *A Seismic History of Crete*. Athens.
- Papaoikonomou, Y. 1981. "Deux nouveaux reliefs classiques en Crète", *BCH* 105, 667-671.
- Papaoikonomou, Y. 1982. "Trois oursours crétois", *BCH* 106, 419-426.
- Papazarkadas, N. και P. Thoneman 2008. "Athens and Kydonia", *Hesperia* 77, 73-87.
- Pirazzoli, P., J. Ausseil-Badie, P. Giresse, E. Hadjidaki και M. Arnold 1992. "Historical Environmental Changes at Phalasarna Harbor, West Crete", *Geoarchaeology* 7, 371-392.
- Richter, G.M.A. 1974. *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*. Αθήνα.
- Richter, G.M.A. 1954. *Metropolitan Museum of Art. New York – A Catalogue of Greek Sculptures*. Cambridge, Mass.
- Stefanakis, M.I. 2010. "Western Crete: from Captain Spratt to modern archaeoseismology", στο M. Sintubin, I.S. Stuart, T. Niemi και E. Altunel (επιμ.), *Ancient Earthquakes*. Geological Society of America Special Paper 471, 67-79.
- Stefanakis, M.I. 2006α. "Phalasarna: un port antique, un espace d'échanges en Méditerranée", στο F. Clément, J. Tolan και J. Wilgaux (επιμ.), *Espaces d'échanges en Méditerranée. Antiquité et Moyen-Âge*. Rennes, 41-75.
- Stefanakis, M.I. 2006β. "Natural Catastrophes in the Greek and Roman World: Loss or Gain? Four Cases of Seaquake-Generated Tsunamis", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 6.1, 61-88.
- Stewart, A. 1990. *Greek sculpture: an exploration*, 2 τόμοι, New Haven and London: Yale University Press.
- Stiros, S. και S. Papageorgiou 2001. "Seismicity of Western Crete and the Destruction of the Town of Kissamos at A.D. 365: Archaeological Evidence", *Journal of Seismology* 5, 381-397.

Stroszeck, J. 2007. *Kerameikos I, The Discovery of the Ancient Cemetery, Great Moments in Greek Archaeology*, Athens: Εκδόσεις Καπόν.

Ιωάννης Φραγκάκης
Αρχαιολόγος – Ερευνητής
Ρώμη

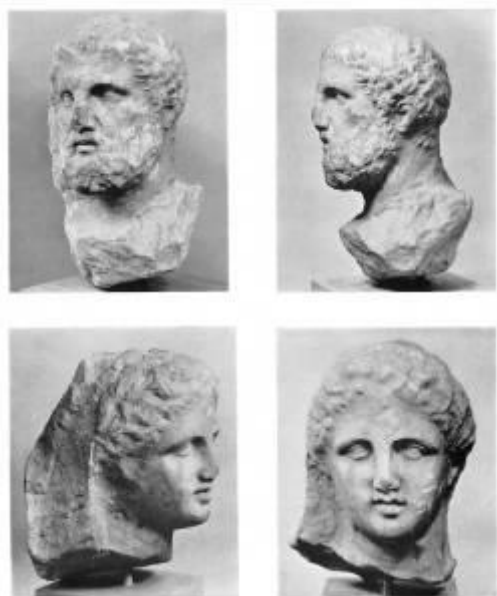
Εικ. 1. Το γλυπτό της Φαλάσαρννας κατά την ανεύρεση του το 2008

Εικ. 2. Το γλυπτό (ΦΑ 681) μετά τον καθαρισμό

Εικ. 3. Η δεξιά παρειά του γλυπτού (ΦΑ 681)

Εικ. 4. Επιτύμβια ανάγλυφη γυναικεία κεφαλή στο Μετροπόλιταν.

Εικ. 5. Επιτύμβια ανδρική κεφαλή στο Metropolitan Museum.

Εικ. 6. Το γλυπτό της Φαλάσαρνας (ΦΑ 681) κατ' ενώπιον.

Εικ. 8. Επιτύμβια στήλη από το Κορωπί Αττικής στο Metropolitan Museum (36,11,1).

Εικ. 7. Επιτύμβια στήλη από την Γλυφάδα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά (2555).

Εικ. 9. Η μαρμάρινη κεφαλή θερααινίδας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Λ 98).

Εικ. 10. Τμήμα ανάγλυφου μαρμάρινου αετώματος από την ανασκαφή του Πύργου 4 της Φαλάσαρνας το 2016 (Αρχαιολογικό Μουσείο Κισιάμου).